

डिजिटल जनजागृतीच्या माध्यमातून आदिवासींचा विकास

हानमंते धोंडीबा गणपत¹, अजय दोकर²

¹संशोधक विद्यार्थी, अर्थशास्त्र विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे

²सहयोगी प्राध्यापक, म. सा. काकडे महविद्यालय, सोमेश्वर नगर, बारामती.

Corresponding Author: हानमंते धोंडीबा गणपत

DOI - 10.5281/zenodo.14566985

गोषवारा:

भारत सरकारने आदिवासी लोकांच्या विकासासाठी आदिवासी व्यवहार मंत्रालयाची स्थापना केली आहे. त्या अंतर्गत अनुसूचित जमाती समुदायाच्या विकास आणि सक्षमीकरणासाठी कार्यक्रमांचे नियोजन, धोरण आणि समन्वय यासाठी ते जबाबदार आहे. आदिवासी व्यवहार मंत्रालयाने संवादात्मक, गतिमान आणि सर्वसमावेशक ऑनलाइन कामगिरी डॅशबोर्ड विकसित केला आहे. भारत सरकारच्या डिजिटल धोरणामुळे लोकांच्या संवादाच्या पद्धतीत मोठा बदल होत आहे. विशेषतः जेव्हा ग्रामीण भागातील लोकांना सामाजिक सेवा, शिक्षण, आरोग्य सेवा त्वरित पुरवल्या जातात तेव्हा त्यातून मानवाचा विकास होतो. डिजिटलायझेशनने मोठ्या प्रमाणावर सांस्कृतिक विकास घडवून आणला तर ते लोकांसाठी उत्पन्नाचे साधन निर्माण करते. भारतात २०२५ मध्ये एक जुलैला पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी डिजिटल इंडिया या मोहिमेची घोषणा केली. या मोहिमेचा मुख्य उद्देश भारताच्या प्रत्येक नागरिकास शासकीय सेवा आनलाइन पद्धतीने उपलब्ध करून देणे हा आहे याद्वारे नागरिकास सेवा किंवा माहिती विविध उपकरणांद्वारे जसे मोबाईलवर केव्हाही व कोठेही प्रत्यक्ष जागेवर न जाता घर पोहच जलद गतीने तसेच कमीत कमी किमतीत उपलब्ध होते डिजिटल सेवा वैयक्तिक स्तरावर उपलब्ध होते म्हणून प्रत्येक शेतकरी माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर कृषी क्षेत्रात करत आहे माहिती तंत्रज्ञानाच्या अशा अनेक फायद्यामुळे संपूर्ण व्यवस्था हि कार्यक्षमपणे कार्यरत असते. तसेच पारंपरिक पद्धतीन दिल्या जाणाऱ्या सेवेमधील अनेक आडथळ्यांवर मात केली गेल्यामुळे मानवी जीवन सहज व सुखकर होते ह्या दृष्टीने कृषी तंत्रज्ञानाची निर्मिती आणि प्रसार करण्यासाठी माहितीचे महत्त्व सारांशीत करते.

प्रस्तावना:

भारत सरकारने आदिवासी लोकांच्या विकासासाठी आदिवासी व्यवहार मंत्रालयाची स्थापना केली आहे. त्याअंतर्गत, अनुसूचित जमाती समुदायाच्या विकास आणि सक्षमीकरणासाठी कार्यक्रमांचे नियोजन, धोरण आणि समन्वय यासाठी

ते जबाबदार आहे. आदिवासी व्यवहार मंत्रालयाने एक परस्परसंवादी, गतिमान आणि सर्वसमावेशक कार्य करण्यासाठी ऑनलाइन डॅशबोर्ड विकसित केला आहे. भारत सरकारच्या डिजिटल धोरणामुळे लोकांच्या संवादाच्या पद्धतीत मोठा बदल होत आहे. विशेषतः जेव्हा ग्रामीण भागातील लोकांना

सामाजिक सेवा, शिक्षण, आरोग्य सेवा त्वरित पुरवल्या जातात तेव्हा आदिवासी लोकांचा विकास होतो. डिजिटलायझेशनने मोठ्या प्रमाणावर सांस्कृतिक विकास घडवून आणला तर ते लोकांसाठी उत्पन्नाचे साधन निर्माण करते. सांस्कृतिक चळवळ निर्माण करण्यासाठी संवाद साधणारे तरुण ग्रामीण भागात मोठ्या संख्येने आहेत आणि त्यांच्यापर्यंत पोहोचण्याचे काम डिजिटलमुळे शक्य झाले आहे. देशाच्या अर्थव्यवस्थेतील राष्ट्रीय उत्पन्नाचा वाटा 46% पेक्षा जास्त डिजिटलचा आहे. ग्रामीण भागातील तरुण मोठ्या प्रमाणात इंटरनेट वापरत असले तरी त्याचे प्रमाण शहरी भागाच्या तुलनेत खूपच कमी आहे. याचे मुख्य कारण म्हणजे पायाभूत सुविधांचा अभाव आणि सखोल ज्ञानाचा अभाव. ही पोकळी भरून काढण्यासाठी भारत सरकारने 'डिजिटल इंडिया'च्या माध्यमातून प्रयत्न सुरू केले आहेत. भारतातील ग्रामीण भागात डिजिटल पायाभूत सुविधा विकसित करणे हा मुख्य उद्देश आहे.

भारत हा बहु-जातीय, बहु-धार्मिक, बहु-भाषिक, बहु-सांस्कृतिक देश आहे. देशाची लोकसंख्या अनेक वांशिक समुदाय, सामाजिक-आर्थिक गट इत्यादींनी बनलेली आहे. देशात सुमारे 365 आदिवासी गट आहेत आणि 73 उप-समूह आहेत. देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या अंदाजे ८.२% आदिवासी जमातीचे लोक डोंगरात, दऱ्याखोऱ्यात राहतात. केंद्रातील 7 राज्यांमध्ये आदिवासींची संख्या खूप मोठी आहे आणि ईशान्य भारतात अजूनही बहुतांश आदिवासी पारंपारिक

शेती करून डोंगर-दऱ्यांच्या कानाकोपऱ्यात आपले जीवन जगत असतात. त्यांचा साक्षरता दर 50% पेक्षा कमी आहे, त्यामुळे ते नवीन कल्पनांपासून हजारो मैल दूर आहेत. ते आज हि पारंपरिक पद्धतीने शेती करित असतात म्हणून त्यांचे उत्पन्न अतिशय कमी असल्याने आपोआपच त्यांना गरिबीत राहावे लागते. अन्नाची असुरक्षितता, मूलभूत गोष्टींचा अभाव, नागरी सुविधा आणि पायाभूत सुविधांचा अभाव, अपुऱ्या शैक्षणिक सुविधा इत्यादी गोष्टी त्यांच्या राहणीमानात दिसून येतात. भारतातील दुर्गम भागात राहणारे आदिवासी तरुण डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर फार कमी प्रमाणात करत आहेत ते डिजिटल वापराबद्दल त्यांच्या मनात असलेली भीती आणि गैरसमज दूर करण्यासाठी आणि त्यांची भाषा, चालीरीती, सांस्कृतिक कार्यक्रम आणि अनेक सामाजिक समस्या शेअर करण्यासाठी. मात्र अशा सुविधांचा अभाव असल्याने त्यांना विकासाची योग्य दिशा मिळत नाही. म्हणून सरकारने, समुदाय आणि अनेक सेवाभावी संस्थांनी बचत गटांद्वारे डिजिटल विभाजनाला प्रोत्साहन आणि देण्याचा निर्णय घेतला आहे. प्रथम उच्च तंत्रज्ञान उद्योग हे प्रतिएकक कामगार अथवा भांडवलासाठी उच्च वर्धित मुल्यासाठी ओळखले जातात आणि त्यामुळे देशाच्या सकल राष्ट्रीय उत्पन्नात (जीडीपी) त्यांचे योगदान अधिक असण्याची शक्यता असते दुसरे कमी तंत्रज्ञान असलेले उद्योग व सेवा पेक्षा उर्वरित अर्थव्यवस्थेशी त्यांची सलग्नता आणि त्यामुळे होणारा परिणामहि अशा तऱ्हेने अधोक असतो की त्यांच्या वाढीचा

अनेक पर्तीनी परिणाम घडून येतात तिसरे ,उच्च तंत्रज्ञान उद्योगामुळे देशातील सामान्य नागरिकाचे राहणीमान उंचावू शकते. उदाहरणार्थ मोबाईल फोन्स आणि विविध जैव तंत्रज्ञान उत्पादनामुळे अगदी सामान्य नागरिकांचे जीवनमानही सुधारले असून आदिवासी ग्रामीण भागातही ते वाढत आहे.

जागतिक स्तरावर आणि भारतातही अनेक औषधिनिर्मिती उद्योग, अंतराळविज्ञान, दूरसंचार उपकरणे, ननो तंत्रज्ञान आणि जैव तंत्रज्ञान या प्रत्येक तंत्रज्ञानाबाबतीत यशापयश वेगवेगळे असले तरी त्यांच्या वापरास प्रोहत्सान देण्याचे प्रयत्न केले जात आहेत. फक्त उच्च तंत्रज्ञान उद्योग धोरण समोर ठेऊन सरकारकडे एखादे नाविन्यपूर्ण धोरण नसले तरीही अशा उद्योगांना प्रोत्साहन देण्यासाठी विविध प्रकारची विशिष्ट धोरणात्मक साधने वापरण्यात आली आहेत. उदाहरणार्थ औषधीनिर्मिती उद्योगाला चालना देण्यासाठी सरकारने पेटंट (स्वामित्वहक्क) धोरण राबविले आहे, दूरसंचार उपकरणे उद्योगांच्या विकासासाठी सार्वजनिक धोरण राबविले. २००५ मध्ये संगणक आणि माहिती तंत्रज्ञान सेवा यात भारत वैश्विक नेता बनला असून अन्य देशांवर आघाडी कायम राखतानाच त्यात सुधारणाही घडवत नेली आहे.

संगणक तंत्रज्ञानामुळे आदिवासी विद्यार्थी स्वतःच्या गतीनुसार आणि सोयीनुसार अभ्यास करू शकतो आणि स्वतःच्या निवडलेल्या ठिकाणी अभ्यास करू शकतो त्यामुळे आदिवासी भागातील विद्यार्थ्यांना शिक्षणाची गोडी निर्माण होऊन ज्ञानात भर पडून बुद्धीचा विकास घडून येईल एकदरीत

हळूहळू नवनवीन तंत्रज्ञाची ओळख निर्माण होऊन विकास घडून येईल देशात डिजिटल साक्षरता निर्माण करण्यासाठी विविध संस्था आणि भारत सरकारने राबविलेल्या अनेक योजना स्थानिक परिस्थितीचा आढावा घेऊन आदिवासी लोकांसाठी योग्य अशा पद्धतीने शिक्षणात परिवर्तन घडवून आणल्या पाहिजेत. या फ्रेमवर्कमध्ये तांत्रिक आणि सामाजिक अशा दोन्ही बाबींचा समावेश आहे, ज्याचा उद्देश केवळ व्यक्तींना तांत्रिक कौशल्याने सुसज्ज करणे नाही तर आधुनिक आणि योग्य शैक्षणिक आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान. मल्टी मीडिया प्रोग्राम पॅकेज तयार करून विकास घडवून आणणे

सारांश :

आदिवासी युवकाचा वैयक्तिक विकास घडवून आणण्यासाठी डिजिटल तंत्रज्ञानाची ओळख करून देऊन ते वापरण्यास किती सोपे आहे याची अनुभूती दिल्यास त्याचा वापर करून सरावाणी तरबेज होतील आदिवासी तरुणात कौशल्याचे साधन म्हणून उपलब्ध करून देण्यासाठी समाजात जागृती घडविण्यासाठी सरकारने डिजिटल धोरण सुरु केले आहे. देशातील प्रत्येक आदिवासी भागात डिजिटल तंत्रज्ञान अतिशय गतिमान केले पाहिजे त्यासाठी सरकारने डिजिटल धोरणे ठरवले म्हणून तंत्रज्ञानाचे ज्ञान आदिवासी तरुण आणि तरुणी पर्यंत पोहचवल्यास त्यांच्या अंगी असणारे कला गुण समाजापर्यंत पोहचवणे सहज शक्य होईल त्या माध्यमातून एक उत्पन्नाचा स्रोत तयार होईल आणि उत्पन्न मिळून राहणीमान उचावेल. भारतात अनेक

जंगले आहेत त्या जंगलात आयुर्वेदिक औषधी वनस्पती, बहुगुणी वनस्पती आहेत पण त्या सर्वांनाच ज्ञात नसतात त्याचा वापर कसा करावा याचे सुध्दा ज्ञान नसते त्यापासून एखाद्या रोगाचे कायम स्वरूपी निधान होते हि माहिती आदिवासी बांधवना परिपूर्ण असते हे ज्ञान सामान्य माणसापर्यंत व्हाटसापच्या माध्यमातून किवा आनलाई तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून पोहचवाल्यास आदिवासी तरुणांना काही प्रमाणात उत्पन्न मिळून राहणीमानात सुधारणा घडून येईल त्यामुळे सरकारने काढलेले डिजिटल धोरण अतिशय महत्वपूर्ण आहे.

संदर्भ:

१. शर्मा, ए., आणि मीर, ए. प्र. (२०२२). J&K च्या आदिवासी लोकांच्या समाजावर आणि संस्कृतीवर डिजिटलायझेशनचा प्रभाव ओळखणे. <https://repository.tribal.gov.in/upload/handle>
२. ए. विजयन, "डिजिटल इंडिया – अ रोडमॅप टू सस्टेनेबिलिटी," इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ इनोव्हेटिव्ह टेक्नॉलॉजी आणि डी एक्सप्लोरिंग इंजिनीअरिंग (IJITEE), खंड. ८, क्र. ५, मार्च, २०१९.
३. डॉब्सन, टी., आणि विलिंस्की, जे. (२००९). डिजिटल साक्षरता. साक्षरतेचे केंब्रिज हँडबुक, १०, २८६-३१२.

४. ए. अनेजा "ग्रामीण भागात डिजिटल भारताचा प्रभाव," २०१९ जेतीर, खंड. ६, क्र.६, २०१९.
५. एन.जी. देबनाथ आणि पी. बिस्वास, "त्रिपुराच्या विशेष संदर्भासह आदिवासी समाजावर डिजिटलायझेशनचा प्रभाव," इल्कोग्रेटीम ऑनलाइन - प्राथमिक शिक्षण ऑनलाइन, खंड. २०, क्र. ५, पृ. १४३९-१४४४, २०२१.
६. नायक, के.व्ही., आलम, एस. डिजिटल विभाजन, लिंग आणि शिक्षण: कोविड१९ दरम्यान ग्रामीण झारखंडमधील आदिवासी तरुणांसाठी आव्हाने. निर्णय ४९, २२३-२३७ (२०२२).
७. शल्लू, डी. सिंहमार, आणि आर.के. मीना, "भारतात डिजिटलायझेशन: एक नाविन्यपूर्ण संकल्पना," IJEDR २०१९, खंड 7, क्र. १, २०१९.
८. टी. के. नरुला आणि एस. राणा, "भारतातील डिजिटलायझेशन," आंतरराष्ट्रीय जर्नल ऑन इमर्जिंग टेक्नॉलॉजीज (विशेष अंक NCETST-२०१७), खंड. ८, क्र. १, २०१७.
९. राजथिलागम आणि डॉ. के. कविता (२०१८)२ सामाजिक व्यासपीठाद्वारे आदिवासी टॅकरचे बदलणारे परिमाण आंतरराष्ट्रीय जर्नल सायंटिफिक रिसर्च हे संगणक विज्ञान अनुप्रयोग आणि

व्यवस्थापन अभ्यास V०१७ अंक ५
ISSN २३१९ – १९५३

१०. कॅनिओलिब्रियर (२०२०)३ द
इव्होल्युशन ऑफ ट्रायबल मार्केटिंग या
सोशल नेटवर्कमध्ये हाऊ द कम्युनिटी
मार्केटिंग आणि कम्युनिटी ब्रँड. इंटरनॅशनल
जर्नल ऑफ मार्केटिंग मॅनेजमेंट अँड

कन्झ्युम्स बिहेवियरवॉल २ अंक ५
(२०२०) २३-२४.

११. मोहम्मद अजय –U1-इस्लाम स्मसुलैमान
कुलीर, आर.राय आणि पीए सोफी
(२०१६)४ आदिवासी समुदायासाठी वन
संसाधनांचे उपजीविका योगदान इंडियन
जर्नल ऑफ फंडामेंटल अप्लाइड रिसर्च
ISSN २२३१ – ६३४५.